

Հ Ա Յ Ա Ջ Գ Ն

ԵՒ ԻՒՐ ԱՌ ՄԱՐԴԿՈՒԹԻՒՆ ԸՐԱՅ ԹԳՈՒՑՆԵՐՆ

(Տես Հտ. ԼԹ, 3, 97, 199, — Խ, 3, 116):

ԳԼՈՒԽ Թ.

Հայ գաղարկանութեան երրորդ շրջանն. — Անոր բանած զմեկուն և բերացից եղանակը. — Աշխարհայեանքիւնք, և բնկերական և քաղաքական և զինուորական ազդեցութիւնք հայ-ազգի գաղարկանութեանց. — Չհայո հիշարե-կալող աշխարհաց և ժողովրդաց նախնական սոցութիւնն և այնուհետեւ իրած յանկարծական կառայադարձութիւնքն. — Եզրակացութիւնքն:

Հայազգի նախնական ժամանակի գաղթականութիւնն, որուն վրայ Ա և Գ զլուխնեղուն մէջ խօսեցանք, որչափ որ յինքեան մտածելով մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ, սակայն չի կրնար համեմատուիլ վերջնային հետ, որուն վրայ գեւ պիտի խօսինք. նախ որովհետեւ նա խաղատմական ժամանակին և հետեւ նոսրութեան քիչ զարգացած ազգաց շրջանաց մէջ պատահեցան. երկրորդ, այն գաղթականութիւններն եկամուտ և կամ ներքին ըլլալով կրնանք առուակներու նմանեցնել, որոնք աւելի կամ պակաս տարածութիւն զօրաւոր կամ անզօր ազդեցութիւններ ունեցան և գուցէ միայն Հայաստան տախարհիս և մեր սեփական հողուն վրայ: Սակայն ուշի ուշով դիտելով Հայ ազգին հաղորդիչ, ծաւալական, և եթէ կը ներուի բնել, բաղդախնդիր, յատկութիւնները, ոչ թէ կրնար տարակուսիլ թէ հայազգի նախապատմական և հետեւեալ գաղթականութեան այդ առուակը՝ յետոյ պատմական ժամանակի մէջ, մանաւանդ քրիստոնէական թուականի Գ դարէն սկսեալ մինչև ցօյն դար և այսր, հետզհետէ պիտի աճեր և յորդահոսան գետ պիտի դառնայր, քրիստոնէական կրօնից բեղմաւորութիւն հետի միասին՝ ընդունելով յինքեան նաև

յետագայ դարաց քաղաքականութեան և արուեստից զօրութիւնները:

Քսանէն մինչև քսան և հինգ միլիոն ժողովրդեան գաղթականաց ընթացքն, որ բաղդաւորութեւ և անբաղդութեան հոսանքներէն մղուած՝ ելաւ գրեթէ ամբողջապէս իւր ծննդեան և սննդեան երկրէն, և սկսաւ ծաւալիլ ի սփիւռս ազգաց, որ և է դիտել, որ և իցէ գաղթականութեան ընթացքէն աւելի արդասարեք եղաւ մարդկային ընկերութեան, Ստոյգէ անոր ժամանակը, ստուգազոյն ևս գէթ մասամբ մի անոր արարուածոց պատմութիւնն: Աւստիկ անոր գործերն և անոնց հետքերը շօշափելի կերպով կը տեսնուին գողցեալ ամենուրեք, և ամեն պատմութեանէ աւելի ազդու կերպով կը խօսին ամենուր սրտին և մտաց հետ: Յընթացս պատմութեան՝ քիչ անգամ կը հանդիպինք հայազգի գաղթականութեանց չափ բազմաթիւ և բարեկիրթ գաղթականութեանց, և եթէ հանդիպելու ալ ըլլանք, ինչպէս օրինակ իմն են Հիւքսուք (քետացի կամ քանանացի հովիւներ), Սիւքսացիք, Թաւրք և Սյաւռուսկան ցեղեր, սակայն ասոնց ոչ մէկը կրցաւ այն ընդարձակագոյն և օգտաբարագոյն դերը խաղալ զոր խաղաց հայազգի գաղթականութիւնն օտար ազգաց մէջ:

Այս շրջանի հայ գաղթականութիւնն յերիս առաջ կը բաժնուի: Առաջինը հիւսիսային արևելքէն կը կտրէ կ'անցնի զհարաւային արևելք և տարածուելով կը բռնէ ցմբերկէ ձգուած Մեծին Ասիոյ երկիրները: Երկրորդ առաջը՝ հիւսիսային Հայաստանէն կը դիմէ դէպ ի Ղրիմ, կը հասնի թաթարաստանի և Ռուսաստանի կեդրոնը, ապա Տոն և Տներեր գետափունքէն կը յա-

ուսմէ 'ի Ռումենիա, 'ի Բուլղարիա, 'ի Դրանսիականիա, և անտի շարունակելով իր ընթացքը՝ 'ի Լեհաստան կը տարածուի: Իսկ երրորդ առաջը՝ փոքուն Հայոց արևմտեան և հարաւային կողմերէն սկսելով՝ կ'անցնի 'ի Թրակիա, Միջերկրականի կղզիները, Յիպրոս, Կրետէ, Հռոդոս, և ուրիշ կղզիները զբաւելով, կը թեւակոխէ յիտալիա և յայլասլլ կողմանա արևմտեան աշխարհաց:

Յետ մատնանիշ տունելոյ հայազգի գաղթականութեանց գծերը, դարձնենք այսուհետև ուշադրութիւննիս ուղղակի անոնց ընթացիցն և գործունէութեան վրայ, և դիտենք անոնց ստորոգ ժամանակն և պարագաները և աշխարհաշինութիւնը:

Հայ ժողովուրդէն, ինչպէս յիշեցիրք Ձ գլխուն մէջ, արդէն Հայկազունեաց ժամանակէն և Արշակունեաց Հարստութեան առաջին օրերէն 'ի վեր սկսած էր գաղթիլ: Սակայն բազմաթիւ գաղթականութիւնն, որ հայ ազգաբնակչութեան նուազեւորն և սպառելուն սկզբնապատճառ եղաւ, քրիստոնէութեանէն վերջը կը սկսի, կ'ըսէ պատմութիւնն, և կը տէէ մինչև ցայսօր, յօգուտ առանձինն օտար ազգութեանց, բայց 'ի մեծ վնաս Հայութեան: Տոհմային գիտնականներէն մին՝¹ այսպէս կը յանապարզել այդ ժամանակի գաղթականութեան գաղտնիքը. «Չարմանալի և ուշադրութեան արժանաւոր բան. քանի որ Հայք բազմաստուածութեան կը ծառայէին, իրենց ծննդեան երկրի վրայ կապուած կը մնային, և անթիւ հրէայ, քանանացի, ասորեստանցի, հնդկաստանցի, չինացի, սկիւթացի և եղիպտացի, սագաուտանցի և ուրիշ շատ գաղթականներ կ'ընդունին: Թէպէտ և ժամառականութեան կը պարտապին, սակայն պինդ կը մնան իրենց հայրենի հողին վրայ: Իսկ երբ քրիստոնէութիւնը կը հաստատուի Հայա-

ստանի մէջ անոր բնակչաց բարոյական վիճակն ևս զգալի կերպով կը փոխուի: Հայոց մինչև այն ժամանակ ուրիշ աշխատեցեցեալ գէմք ունեցած ատելութիւնը, որ ամենայն անքաղաքակիրթ ազգաց բնաւորութիւն է՝ կ'անյայտանայ: Հայն կ'իմանայ քրիստոնէական եղբայրսիրութեան սկզբունքն և դիւրաւ աշխարհարնակ կ'ըլլայ, շուտ մոռնալով իւր հայրենի երկիրն, և տեղի կ'ուզէ տարագիր ըլլալ անտի... միայն թէ կարող լինի ազատօրէն իւր նոր կրօնը և հաւատքը դաւանիլ և կեանքը պաշտպանել: Անտարակոյս մեծագոյն հայ գաղթականութեան սկիզբը քրիստոնէութեանէն վերջը և քրիստոնէութեան պատճառաւ եղաւ. այս ճշմարտութիւնս յայտնի է նաև 'ի պատմութեանէ: Բայց ենթադրել թէ քրիստոնէական թուականէն առաջ հայ ազգը բնաւ գաղթած չէր յօտար աշխարհ, այլ պինդ մնացած միշտ իւր հայրենիքը, և թէ քրիստոնէութիւնը միայն զարգացուց Հայոց մէջ համաքաղաքացիութեան ոգին, և թուլացնելով անոնց հայրենասիրութիւնը՝ թելադրեց թողուլ իրենց սեփական հայրենիքը, այս բանս մտածելով իբրև առաջին և միակ պատճառ, ոչ միայն պատմական հիմն չունի, այլ գուցէ պատմութիւն ևս հակառակ: Դարձեալ ներկոյ ժամանակիս իսկոյ մի ազգունի այն մեծ համակրութիւնն ուրիշ ազգի մը հետ, քան ինչ որ ունեցաւ հայ ազգը Արշակունեաց ժամանակ Պարսից, Պարթևաց, Բակտրիացոց, Աղուանից և Վրաց հետ: Իւրաքի ըսնասիրական քննադատութիւնը կը ցուցնէ թէ նախապատմական շրջաններուն մէջ ևս գաղթականութիւններ ունեցած է նա 'ի փոքր Արիա և 'ի փոխգիտ, և անոնց հետ ազգախառնութեամբ ընդելացած էր հայ ազգն արդէն, երբ Հերոդոտոս և ուրիշ յոյն պատմագիրք սկսան անոնց վրայ խօսիլ և գրել:

¹ Կ. Վ. Դանազարեան Պատմ. Հայոց, էջ 90:

² Անճրէտ է, մանաւանդ թէ պատմութիւնը աւելի անոնց ունեցած համակրութիւնը կը

ցուցնէ առ իւր դրացի ազգեր, քան ատելութիւն:

Ուստի քրիստոնէական թուականէն վերջն եղող ընդարձակ և բազմաթիւ հայ գաղթականութիւնները՝ կրնանք ըսել թէ բոլորովին տարբեր, այսինքն քաղաքական և պատմական պատճառներէ յառաջ եկան, քան թէ ընդհանուր հղալորտիական զգացմունքէ։ Ըստ մեր կարծեաց, այն գաղթականութեանց և հետզհետէ Հայաստանի ամայնալուծ բուն պատճառները որոնելու հնչ, նախ, հայ ազգին վաճառաշահ և տարաշխարհիկ լինելու ընդհանուր և հնացեալ բնաւորութեանը մէջ, երկրորդ, այն ազեւտութիւն կացութեանը մէջ՝ յորում ընկաւ մեր աշխարհն Սասանեանց պատմական և փառաւոր ասպարէզն երևանայէն յետոյ, և Արշակունի հարստութեանը տեղ Սասանականը փոխանակելուն պատճառաւ, երրորդ, Հայոց զքրիստոնէութիւնն ընդունելուն և անկէ առաջ երուանդայ ձեռքովը արևմտեան թագաւորութեան հետ սերտ վերաբերութիւն ունենալուն մէջ, Այս ամենաւնիւ մեծ յեղափոխութիւն, որուն վրայ նախ ընթաց գլուխներուն մէջ մեր ընթերցողաց ուշադրութիւնը դարձուցինք, երկու ազգաց շահուց հետ՝ քաղաքականութիւնը ևս բաժնեց իրարմէ։ Այս տեսութեամբ քրիստոնէութիւնն իբրև միջանկեալ և զօրաւոր պատճառ՝ խորտակեց այն բազմադարեան և ամենասերտ յարաբերութիւնը, որոնցմով հայ ազգը արիական ազգաց հետ միացեալ էր և հոգովեական աշխարհականութեան դէմ կը դնէր, և փոխանակ այնր գրգռեցաւ քաղաքական և կրօնական անհայտ ատելութիւն մը։ Զանց ընելով ուրիշ պատճառները, կ'եզրակացունենք՝ թէ այս բոլորովին տարբեր հանգամանաց մէջ յանկարծական կերպով գտնուող Հայերն, երբ սաստիկ բռնութիւններ ևս կրեցին թէ կրօնական ըլլայ և թէ կենաց ապահովութեան մասին, հարկ էր այնուհետև դարձնել իրենց աչքերն և բոլոր ազգականութիւնը (և իրզք ալ դարձուցին), հեթանոս Արեւելէն՝ քրիստոնեայ Արեւմուտքի վրայ։ Այսպէս ուրեմն այն

մեծ պատերազմն սկսաւ, Հայաստանի քրիստոնէութեան կամ քրիստոնեայ Արշակունեաց և Պարսկաստանի կրակապաշտութեան կամ Սասանական հարստութեան մէջ, որ ամբողջ դար մը տևեց (450—550), որուն մէջ թէպէտ և Հայք քաջութեան հրաշք գործեցին բայց ի զուր, Արդարև չենք կրնար ըսել թէ Հայաստան մինչև ցերք պիտի կըրնար նարեաշխարհել զեռ իւր քաղաքական և ազգային գոյութիւնը, եթէ ի սկիզբն Դ դարուն զքրիստոնէութիւն եւս ընդունած չլինէր։ Սակայն այս յայտնի է որ թէ այդ նոր կրօնը մի և նոյն ժամանակ Պարսկաստանի մէջ մուտք և հաւտատութիւն գտած ըլլար, իրաց ընթացքն այնուհետև բոլորովին ուրիշ կերպարանք պիտի առնէր։ Հայ ազգի համար մեծ դժբաղդութիւն այս եղաւ, որ Հայոց ղեցաւ իւր գրացի և արիւնակից Պարսկաստանի մէջ ևս աւետարանի լոյսը տարածել, ինչպէս տարածեց հիւսիսային ժողովրդոց մէջ։ Ուստի քրիստոնէութիւնը մէկ կողմէն բաժնելով զՀայաստան ի Պարսկից, և միւս կողմէն ալ Բիւզանդիոն իւր կրօնական վէճերու պատճառաւ զրկելով մեր աշխարհը իւր միակ դաշնակից վարացիներէ և Աղուաններէ, մինակ թողուց զՀայս իւր հզօր թշնամեաց մէջ, յորոց անհնարին նեղութիւններ քաշելով՝ ստիպուեցան հետզհետէ թողուլ իրենց հայրենի երկիրն և ի սփիւռս ազգաց տարծուիլ և ամրանալ։

Արեւելեան ուղղութեան վրայ եղած հայ գաղթականութեան մասին կ'աւանդեն մեզ Ագաթանգեղոս և խորենացի, թէ Սասանեանց առաջին թագաւորն Արտաշիւր՝ Մեծին խոստովու մահուանէն վերջն (260) Հայաստանի վրայ արշաւելով նուաճեց և բազմաթիւ գերիներ խաղացոյց ի Պարսկաստան, երկիրը մշակելու համար, և նախարարաց մեծազոյն մասը հանեց Հայաստանէն։ Սակայն անոր նախկին բռնութիւնէն աւելի՝ կարծուի թէ Հայաստանի տիրեւ լին ետև բռնած քաղաքականութեան խորամանկ և մեղմագոյն կերպը շատ

աւելի փնասեց Հայաստանի ամբողջութեանը: Վասն զի թէպէտ և նախարարներն և վտարանդեկոյ մէկ մասն իրենց իշխանութեան մէջ վերահաստատեց, և զՀայաստան պարսկային պետութեան մարդ ընելով բարեկարգեց, բայց մնացած մասն եւս այնու խորամանկութեամբ իրեն որսալով 'ի Պարսկաստան գաղթել տուաւ¹, հայրենի լեզուն մոռցնել ջանաց և պարսկական կուսակցութիւնը զօրացուց: Արտաշիւ Հայաստանէն տարած գաղթականաց վրայ թէպէտ և տոհմային մատենագիրք մեր մանրամասն տեղեկութիւններ չեն տւանդած, բայց կ'երևի թէ անոնք ամեն բանէ աւելի երկրագործութեան աշխատող զորգացնելու կը պարտապէին, որուն համար տարաւ զանոնք Պարսից թագաւորն: Հայք անտարակոյս, Պարսկաստանի ամայի կողմերու մշակութեան և աշխարհայինութեանցը մէջ մեծամեծ դեր խաղացին: Սասանեան ցեղի առաջին թագաւորի իմաստուն օրինակին հետեւելով անոր յաջորդ թագաւորը ևս սկսան այնուհետև Հայաստանի վաստակասէր ժողովուրդը գաղթեցնել իրենց աշխարհին մէջ: Շապուհ Բ, ըստ վկայութեան փաւստոսի բուզանդակէն և Մ. Խորենացու և Մ. Ամիրանոսի, կրկին և երեքկին արշաւելով Հայաստանի վրայ, 700,000էն աւելի Հայեր կը վարէ 'ի քաղաքացն Հայոց, որոնց ամենէն աւելի բազմամարդք էին վաղարշապատ, Արտաշատ, Դուին, Վան, Արտաղերք և Նախիջևան: Բուզանդացին² և Թովմաս Արծրունի կ'աւանդեն թէ միայն Վանայ և Արտաշատու գաղթելոյ թիւը 73,000 ընտանեաց կը հասնէր:

Ինչպէս ծովու յետագայ ալիքներն առանց խորտակելու գնախընթացս ա-

նոնց ընթացիցը նոր ուժ և երագութիւն կը յաւելուն ընդարձակուելու, այսպէս ալ 'ի դարու գաղթականաց եկաւորութեամբ կը տարածուի Հայ ժողովուրդը հեղուկ տարերաց նման Բակտրիացոց, Պարթևաց և Արեաց ընդարձակ մակարդակին վրայ:

Արտաշիւ օրով Հայաստանէն տարադիր եղած Հայերն, որոնք ժամանակ վրայ անցած ըլլալով՝ լաւ ընդեյացած էին պարսիկ տարերաց և անոնց համակրութիւնը յինքնանս գրաւած, համեմատութեամբ լաւագոյն դիրք մը ստացան այնուհետև: Յիրաւի, ճշմարտութեան հակառակ չէ ըսել թէ անոնք թողուցին հետզհետէ իրենց նախնական գերութեան նիւթակն և տնարգ համարուած գործերն՝ իրենցմէ վերջը եկող գաղթականաց, և իրենք պարսկային տէրութեան բարձրագոյն պաշտամանց և արուեստիցը հետամուտ եղան: Առ այս իբրև ստոյգ ապացոյց կը ներկայանայ մեզի Սիւնեաց տոհմի իշխանաց յաջորդութիւնը, որոնց հզօր ազդեցութիւնն ընդ երկար կը տևէր ապա Արեաց մէջ: Հայոց տարաբաղդութեան և արիական ազգի բաղդաւորութեան այդ դարն եւս կատարեց իւր շրջանն, և անոր յաջորդեց Ե դարը: Բ Յազկերտէն մինչև ցոտարով Բ, (գրեթէ մէկ և կէս դարու միջոց), Սասանեան թագաւորաց կրօնական և քաղաքական բռնութիւնը, կ'ամայացնեն զՀայրենի աշխարհս մեր: Հայ գաղթականաց խուռն բաղմութիւնը անընդհատ ելլելով իրենց ծննդեան տեղէն կ'երթան միանալու իրենց թշուառ Հայրենակցացը հետ: Մաղանդարան, Խոթասան և ուրիշ ամայի տեղերը բաղմաբնակ ընելու և յետագայ դարուց համար Արևմտեայց մեծագոյն ձեռնար-

¹ Յովհ. Կիշիկ' աւանդէ թէ Զ դարուն վերջը Խորով Պարսից թագաւոր Սմբատայ քաղութեան համար «այս նմա զմարդակաւորութիւն վրկանաց, իսկ Սմբատայ երթեալ յայն աշխարհ, զքաղաքն անդ ազգս գէրեալս 'ի Հայաստանեայց և բնակեալ 'ի Թուրքաստան կողմանէ մեծի անապատին՝ որ Սագաստան անուանի, և զճեղու Բա-

րեանց մոռացեալ և գալուստիւնն աղեալ յոյժ: Արց տեսեալ զՍմբատ, յաւէտ իմն խրախ լինէին, և 'ի հրամանէ նորին դարձեալ աշակերտեալ զճեղուն նորոգէին և ուսեալ զգալուստիւն Հայերէն՝ հաստատէին 'ի հաւաստս»:

² Դպ. Դ. Գլ. ԺԵ. էջ 68:

կուլտեանց ընդարձակ ասպարէզներ պատրաստելու :

Հայազգի դաղթականութեան ուրիշ շրջան մ'էս Արարաթցւոց տիրապետութեան և ոստիկանաց ձեռքով և բռնաբարութեամբ կը սկսի ի դարուն 'ի Դուին նստող ոստիկանաց խմդժութեանէն նեղուած՝ փորձ կը փորձեն Հալք խալիֆայութեան լուծը թօթափելու : Կը յարձակին Ապուսէթ ոստիկանի վրայ, կը սպաննեն և անոր զօրքը Հայաստանի սահմաններէն դուրս կը հալածեն : Այս ալիտալի դէպքը բաւական եղաւ բորբոքել ամիրապետին բարկութիւնն և հասցընել Հայաստանի վրայ նորանոր աղէտս : Յամին 850 դահանաբարոյ ոստիկանն Քուզայ ղրկուեցաւ անխիւ զօրք, որ աւեր և արիւնջաթափաւ ընելով զՀայաստան, անոր իշխանները կաշառաւորած յուղարկեց 'ի Պաղատա : Իսկ ինքն հինգ տարիի չափ մնալով Հայաստան, այնչափ անմեղ զոհեր և մարտիրոսներ ըրաւ, ըստ վկայութեան պատմագրի ուրումն, որուն չափ չկարողացաւ ընել Ներոն բռնոր իւր թագաւորութեան ժամանակ ամբողջ հռովմէական կայսրութեանը մէջ : Այս միջոցին եթէ աչքերնիս դարձնենք Դուինայ, Նախիվկանու և վանայ և այլ բազմամարդ քաղաքացի վրայ, մեզի ուրիշ բան չեն ներկայացըներ, բայց միայն բազմաթիւ գաղթականաց անընդհատ կարաւաններ, որոնք բռնաբարուելով ամայի կը թողնու իրենց ծննդեան քաղցր բնակավայրքը, և կ'երթան յեգիպտոս, յԱրաբիս, 'ի Պաղեստին, յԱսորիս և յայլ տեղիս բազմամարդութեամբ լեցընելու համար : Մատթէոս Ուռհայեցին կը վկայէ՝ թէ ժԱ դարուն միայն եգիպտոսի գաղթական Հայոց թիւը 30,000էն աւելի էր : Անշուշտ Ասորեաց, Պաղեստինու և այլոց տեղեաց Հայ գաղթականաց թիւն ևս մեծ պիտի ըլլար, որովհետեւ Դրիդոր վկայասէր կաթողիկոսն հարկ հաւարեցաւ մի և նոյն դարուն առանձին առանձին եպիսկոպոսութիւններ հաստատել այն աշխարհաց մէջ : Այս հոգեւո-

րական իշխանութեան հաստատութեանէն կ'երևի թէ հայազգի գաղթականաց տարածութիւնն և աշխարհաշինութիւնքն մեծ եղած են արևելեան և հարաւային վերլիշեալ ազգաբնակութեանց մէջ : Իւրաքանչէր, յետ այն չափ անստուգութեան վերջապէս դարուս գիտութեան հետազօտող ձեռքն յաջողեցաւ 'ի լոյս բերել անոնց անցեալ արարուածոց հետքերն, և դարական խոր լուծիւնն ընդհատելով հայ գաղթականաց պատմութեանը վրայ նոր լոյս ծագել : Արդարև վերջի տարիներս Ձիթենեաց լերան վրայ գտնուած յիշատակարաններն բոլոր ուսումնական աշխարհի ուշադրութիւնը դուռեցին, որոնք են նախ գեղեցեկ ոճով հետաքրքրական միւսիոնանկար սալայատակներ, երկրորդ, չքեղ գերեզմաններ, որոնք հայկական վերտաւութեամբ և պատմութեամբ լեցուած են. երրորդ՝ խաչանիշ կապարեայ տապաններ. չորրորդ, փքորիկ և կաւեղէն կանթեղներ, հինգերորդ, ուրիշ զանազան մանր առարկաներ :

Այս նորագիւտ և պատուական յիշատակարաններուն գէթ մի մասն տարակոյս չկայ թէ քրիստոնէական թուականին ի և ը դարուց հայ գաղթականաց կը վերաբերին, որոնք յայտնապէս հայկական տառեր և խաչի նշաններ ևս կը կրեն յինքեանս : Իսկ այն կանթեղներն՝ որոնք ցարդ իրենց մէջ աճիւնի մնացորդ կամ փոշի կը կրեն, և միւս մանր առարկաները, կարծուի թէ զեռ աւելի հնագոյն ժամանակի և հետեւ ժողովրդեան մը գոյացութիւնը կը ցուցնեն այն կողմերը : Սակայն մենք ուրիշ փաստ մը ձեռքերնիս ունելով՝ կ'ըսենք թէ այն կանթեղներն ևս քրիստոնեայ հայ գաղթականաց կը պատկանին, որոնք Ե, Գ և թերևս Ա դարուն մէջ Հեղինէ թագուհւոյն, ինչպէս յետոյ յամին 354 Կամաարականաց Արշաւիր առաջին իշխանին և ուրիշ աղետադարմ հայ իշխաններու առաջնորդութեամբը եղեւոյ կողմերէն դէպ 'ի յերուսաղէմ գալուիմ դնացին և Բա-

տիկն անուամբ վանք մ'ալ շինեցին։ Այս բանիս նախ կը վկայեն Ազատեան գեղոս Անաստաս Մ. Խորենացի եւ ուրիշ տոհմային մատենագիրք, որոնք կ'աւանդեն թէ նախ Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Մեծն Ներսէս եւ ապա կամսարաւան ոք Համալսարան Զ դարուն յերուսաղէմ տնօրինական տեղեաց ուխտի գնացած ժամանակ երուսաղէմայ պատրիարքաց ձեռքէն հանեց Հայոց վանութայքը¹, որովք էին թուով 70, տալով կայսերն Յուստինիանոսի 70,000 դահեկան։ Երկրորդ, Արշակղեագոսի կղզեաց մէջ հինաւորեց գերեզմաններուն մէջ հեթանոս մեռեալները՝ ձեռքերին կանթեղ մը բռնած այնպէս թաղուած են, որովհետեւ ըստ հեթանոսական սովորութեան, մեռելոյն ձեռքը ճրագ մը կը տրուէր, յաւիտենակաւ նուիրինն անդր անցնելու եւ անոր ստակալի խաւարը վարատելու նպատակաւ։ Զօս եւ նոյն կանթեղաց գոյութիւնն անժխտելի է, սակայն բոլորովին տարբեր նշանակաւ, որովհետեւ աստ ճրագարանը եւ կամ կանթեղները՝ մեռելոց աւերները փոշոյ մէջ դետեղուած են, ըստ քրիստոնէական սովորութեան ցուցնելու համար՝ թէ վախճանեալը հօն, այսինքն գերեզմանին մէջ թողուց իւր մահկանացութեան աղօտ եւ անօգուտ լոյսը՝ յաւիտենական պայծառ լուսոյն մէջ բանալով իւր աչքերը։

Այս գաղթականութեան նպատակն, որուն համար վերնախնամ տեսչութիւնն առաւ զհայ ազգն եւ ցրուեց այն հեռաւոր աշխարհաց եւ անհաւատից մէջ, էր ապագայ տարածումն քրիստոնէութեան եւ զարգացումն վաճառականութեան եւ արուեստից արեւմտեան քրիստոնէից։ Եւ որքան երախտագէտ պէտք է լինի առ այս՝ քրիստոնեայ Արեւմուտքը Հայաստանի, Յիւրաի, քանիցս կը կարգանք խաչակրաց պատմութիւնն եւ անոնց մեծամեծ անյաջողութիւններն, աստի

եւ անտի կը տեսնենք ընդ հակառակն այն ժամանակի արեւմտեան վաճառականութեան անախնալ յառաջխաղացութիւնը յԱսորիս, յԱրաբիս, ՚ի Պարսկաստան, ՚ի Պաղեստին, յԵգիպտոս եւ մինչեւ ՚ի Հնդկաստան. կը զարմանանք, եւ դժուարախնդիր հանգոյց մ'ընդ առաջ կ'ենլլէ։ Սակայն բոլոր այս դժուարութիւնը այն պատճառաւ դիմացին կը ներկայանայ, որովհետեւ Արեւմտեայ քրիստոնէայ ազգաբնակչութիւնը միայն կը մտածենք, եւ անոր պատերազմական ձախողութիւնը վաճառականական յաջողութեանց հետ չենք կրնար միաբանել Արեւելի հեթանոս ազգաբնակչութեանց ասպարիղին մէջ։ Արդ վայրկեան մը մտածենք այդ հեթանոս ազգաբնակչութեանց մէջ ուրիշ աղէկ հաղորդիչ, արեւելցի եւ քրիստոսադաւան ժողովուրդեան մը, այսինքն հայ գաղթականաց կանխիկ եւ մեծամասն գոյութիւնը, որոնք կարող էին իրենց բարեմասնութիւններով ոչ միայն զքրիստոնէայ այլ եւ զհեթանոս Արեւելքը՝ քրիստոսակրօն Արեւմուտքի հետ կապել։ Այնուհետեւ կը տեսնենք թէ այն երկու հակառակամարտ գործերը իրարու հետ լաւ կը միանան, եւ լոկ արեւմտեայ խաչակրաց անհաստատ պատերազմաց, եւ յաղթանակաց արգասիք չեն տեսնուիր, այլ եւ մասամբ մի հայ գաղթականաց եւ վաճառականաց դասուն, որոնք ըստ վկայութեան Մարգար Բոլոյի, Ֆրագարինի, Գանեստրինեայ եւ այլոց ճանապարհորդաց, այն ժամանակն շատ առաջ տարածուելով այն աշխարհաց մէջ՝ իրենց նեղութիւններովն ամենայն ինչ արդէն պատրաստած էին, մեծ համարու ստացած էին եւ ամեն վտանգաւորութիւններ բռնելով, պատրաստ էին Արեւմտեան իրենց կրօնակից եղբարցն եւ հրաւէրը կարգաւու եւ ձեռք կարկառելու։ Եւ իրօք երբ լատինք եւ Կիլիկեցիք այն երկիրներու

¹ Հայ վանորէից անուանքն եւ տեղիքը համառօտ պատմութեամբ հանգերմ կրնան ուսումնասիրել գտնել նոր տպագրեալ Բագմովէպ

Հանգիստարանին մէջ, Առաջ վանորէից որ ՚ի Կարգ Կաթին Երեսուցեմ, յամին 1882, Պրակ Ա, էջ 23։

մէջ մուտ և ելք գտան, այն ժամա-
նակին տեղաբնակ Հայերն ոչ միայն իր-
քն ստորդ և բարդաւաճ գաղթականք,
անդէն և անդ. ձեռնուու եղան իրենց
համադդի եղբարցը, այլ ջերմ համա-
կրութիւն ցուցին նաև իրենց քրիստո-
նեայ եղբարց, ամեն օգնութիւն ըրին
անոնց, ինչ որ կրնան ընել ազգի մը՝
անոր համազգի գաղթականներն այն.
պիսի պարագայից մէջ:

Պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ Շահ
Աբաս ուզելով թրքաց արշաւանացը
դէմ դնել յԱտրպատական, այսպիսի
վնասակար գործի մը ձեռք զարկաւ,
երասխական արգաստաբեր հովիտը ան-
մարդի անապատ դարձնելով: Յա-
մին 1604, Երեւան, Նախիջևան, Օր-
տուպատ, Ագուլիս և Զուղա Հայաստա-
նի բազմաբնակ քաղաքներն ՚ի հուր կը
դատին հանդերձ անթիւ գեղերով և
աւաններով. և երասխական հովտի
հացաւէտ և որթաւէտ այգիներն, խո-
տաւէտ մարգագետիններն և բոլոր այն
վայրաց բժշկական բուսաբերութիւն-
քը՝ զորս հուշակաւոր քերթողքն ան-
գամ Հռովմայեցւոց և Յունաց յաճախ
երգեցին, անապատի ախրութիւն դգե-
ցան, և 25,000, հայ ընտանիք ստիպե-
ցան թողուլ իրենց բնակավայրն և եր-
թալ բաղմացընել զՍպահան, Շիրազ,
Համաստան, Էրիստան և Աֆղանիս-
տան: Ինչպէս յայտնի է փորձով, ամեն
անգամ նոր գաղթականներ հասնելուն
պէս, հնոց բարոյական, քաղաքական
և նիւթական վիճակը կը փոխուէր, և
անոնց ազգեցութիւնն անդրապոյն տա-
րածելու պատճառ կ'ըլլար: Այսպէս
ուրեմն անցան Հայք կամ յԱֆղանիս-
տանէն և կամ ՚ի Պարսկային ծոցէն՝
յարևմտահողմն Հնդկաստանի, և անտի
յառաջ խաղացին դէպ ՚ի Զինաստան,
յարբունիս անգր Մոնղոլաց: Սակայն
յայտնի չէ դեռ՝ թէ արդեօք այն աշ-
խարհաց անբաւ հարստութիւններէն
հրապուրեալ, եթէ մեծ խաներու խընդ-
բանօք անցան հոն: Այս ամենաստոյգ

է՝ թէ դեռ Անգղիացիք Հնդկաստանի
մէջ ոտք չկոխած՝ Հայք բռնած էին այն
երկրի զանազան կողմերը: Մոնղոլ իշ-
խանաց հրովարտականքով և արտօնու-
թեամբք պաշտպանուած՝ վաճառակա-
նութեան և ուրիշ բարի դործոց կը
պարագալէին, և անոնց ազգեցութիւնը
քան զչափն իսկ անցաւ տեղացի աղ-
գաբնակութեանը վրայ: Հայ վաճա-
ռականաց կամ գաղթականներու կեդ-
րոնատեղիքն՝ ըստ վկայութեան Բաս-
լէտի, էին Սուրազ, Մատրաս, Կակա-
դա, Ջիւրա առ Հուզլի գետով և Սէդա-
պադ:

Հայոց ՚ի Հնդկաստան գաղթելուն
ճիշտ ժամանակը պատմական հաւաս-
տեաւ դեռ բոլորովին տպացուցուած
չէ: Սակայն այս յայտնի է՝ թէ նոր Զուղա-
յէն անցան ՚ի Հնդկիս և նախնաբար
հօն թողուցին իրենց մեծութեան հետ,
քերքը Հնդկաց Ագապր թագաւորին ժա-
մանակ շատ Հայք կը բնակէին նաև յար-
քունիս Մոնղոլաց: Իբր 1615ին թով-
մաս Հռովեան Անգղիոյ Յակովբ թագա-
ւորին հրամանաւ զրկուեցաւ Տեհէնայ
արքունիքը, հայազգի նշանաւոր վա-
ճառականք արդէն իսկ գրաւած էին այն
տէրութեան համակրութիւնը: Ըստ վը-
կայութեան տոհմայնոյ ուրումն, որուն
յօդուածը տպագրուած է ՚ի Վենետիկ՝
այժմ կը գտնուին ՚ի վաղմի գերեզմա-
նատան ուրեք Ագրա քաղաքի՝ Հայոց
չիրիմներ, որոնց արձանագրութիւն
ներէն կը տեսնուի թէ մեզմէ երեք
դար կանուխ են ժամանակաւ: Արեւե-
լեան Հնդկաց ընկերութեան հրովար-
տակէն գատնելով, զոր հրատարակեց
Բասլէտ ՚ի Լոնտրայ յամին 1782 իւր մէկ
երկասիրութեանը ² մէջ, կը տեսնուի
թէ Հայք հաւասարապէս մասն ունէին
այդ ընկերութեան գործոց և նպաստի-
ցը մէջ. և իբրև ազատ ազգ լիակատար
արտօնութիւն ունէին երթեկեկութիւն-
ներ ընել ՚ի Հնդկիս այն ընկերութեան
նաւերով: Դարձեալ կարող էին առանց
խտրութեան մուտ և ել առնել յամն.

նայն գաւառս, բնակութիւն հաստա-
տել ամենայն քաղաքացի և պահակա-
պանաց մէջ, զնեւ և վաճառել զտունս
և գլարթական իրս. երանելի բարձս
աւագութեանն արքունեանց. աղատօրէն
կրնային նաւարկել հարաւային ծովե-
րու մէջի՝ Սինուսային և ՚ի Մանիլայայս
Այս հրովարտակիս մէջ կը տեսնուի
հայազգի Բենիամին Նախարարին, Յեսու-
փոխանակ-Նախարարին և երեք ուրիշ
արքունի անձանց ստորագրութիւնն
ևս, որ իրօք ըսածնիս կը հաստատէ :
Ուրիշ հրովարտակ մ'իս կը ցուցնէ թէ
Հայք ոչ միայն կրօնից լիազօր ազա-
տութիւններ ունէին ՚ի Հնդկիս, այլ և
կը ստանային ընդարձակ կալուածներ
՚ի շինութիւն եկեղեցեաց, և Անգղիա-
ցոց հաւասար նախամասնութեանց ի-
րաւունքներ ունէին : Պլասեյ պատե-
րազմէն 40 տարի առաջ, որ զԱնգղիա-
ցիս տէր ըրաւ Պենկալայի, Հայք էին
բարձեւեց ՚ի Հնդկիս և յինքնակալու-
թեան Մողոլաց : Խաչէ Սէրհանդ Հայ-
ազգի մեծահամբաւ վաճառականին
Յովհաննէս Սուրնամանդղիացոյն հետ
իրբն պատուիրակ Տելնայ արքունիք
երթալն նշան է թէ Հայք ճոխութեամբ
և պատուով մեծագործ էին այն ժամա-
նակ ՚ի Պենկալայ և Անգղիացոց և Հնդ-
կաց հաւասարապէս պատկառելի :
Անգղիացի պատմագրին Բալսէտի ուշ
զննիք առ այս . « Հայք, կ'ըսէ նա, ո-
րոնք միշտ անուանի վաճառականներ
եղան ՚ի Հնդկիս, երկայն ժամանակ
Պենկալայի մէջ բազմաթիւ բնակու-
թիւններ և կալուածներ ունեցան, մա-
նաւանդ ՚ի Սեդարատս : Անոնց վաճա-
ռականութիւնն ապահով կ'ընթանար
Մողոլաց հրովարտակներով : Անոնց
երկու նշանաւոր վաճառուքը միայն,
այսինքն կտաւի և ապրիլմի 3 1/2 % սակ
կը տրուէր : Ի վերջ կոյս ժը գարուն
և ՚ի սկիզբն ժիւնի՝ Հայք ամենէն աւե-
լի մեծապատիւ, բնաւէտ և բարեկե-
ցիկ ժողովուրդն էին ՚ի Մատրաս : Ըստ
վկայութեան պատմագրի ուրումն զոր
յիւնցինք, անոնց պալատները շքեղ
և պայծառագոյն էին քան զամենեցուն ՚ի

քաղաքին, բազմազուարճ ամարանոց-
ներ ունէին :

Հայք ՚ի տար աշխարհի տնտեսական
և վաճառականական փառաւորութեան
մէջ եղած ժամանակ, դաստիարակու-
թեան և գիտութեան հաւասարապէս
հոգ տարին, կ'ըսէ պատմութիւնն Հնդ-
կաստան ուր մարդկութիւնը կէս վայրե-
նութեան մէջ ինկած էր և ոչ ոք կը մը-
տածէր զդաստիարակութիւնն սրտի և
մտաւորական զարգացման մասին, Հայք
եղան անոնց բարեբարքն, որոնք ամեն
ազգէ, յառաջ բացին կրթարաններ, ճե-
մարաններ և տպարաններ, գրքեր և լրա-
գիրներ ևս հրատարակեցին, յօգուտ գա-
ւառականաց : Անմահ են ՚ի մէջ այլոց
նաև անուանք Ռափայելի, Մուշատի,
Մովսէս Առաքելեանի, Յ. Աբգարեանի,
Յար. Գալուզեանի, Ա. Մուշատ խանի,
Շաւիր Շահրիմանեանի և Նազարե-
թի : Այսպէս ՚ի Պենկալայ, ՚ի Տագգա և
այլուր Հայոց գաղթականութեան և
աշխարհաշինութեց յաղթական հետ-
քերը դեռ կը տեսնուին այսօր : Չիրա-
յի եկեղեցին, որ յամին 1695ին շի-
նուեցաւ, կ'ըսուի թէ հնագոյնն է ՚ի մէջ
տաճարաց քրիստոնէից : Կալկաթա քա-
ղաքին մէջ թաղը, ուր 70էն մինչև 80
տուն Հայք կային, մինչև ցայսօր իսկ
Հայոց թաղ կը կոչուի : Հօն տակաւին
կանգուն կայ Ս. Նազարէթ անունով
Հայոց մեծ եկեղեցին իբր անջնջելի ար-
ձան աշխարհաշինութեան և բարեպաշ-
տութեան փառայեցի խօծա Նազարէթի
Մօտը կառուցեալ է գեղեցիկ զան-
գակատուն մը, որուն ճակատը զարդա-
րած է խաչի Առաքելեանի Եւրոպա-
յէն բերել տուած երգեցիկ ժամացոյցն,
որ անցեալ Հայութեան փառաւորու-
թեան ժամանակները կը հնչեցնէ :
Պարսպի մէջ կայ նոյն բարերարին ծա-
խիւքը քահանայից համար յօրինած
կրկնայարկ տունն իսկ պարսպէն դուրս
կայ ուրիշ մի կրկնայարկ մեծ շինու-
թիւն մը բազմաթիւ կրպակներով, զոր
շինեց Ապտիւլբսէհ : Անդ կայ մի քարա-
շէն բաղանիք որ մի անանուն հարուս-
տէ կտակած եկեղեցւոյ սեփականու-

թիւնն է: փոքր ինչ 'ի բացէ կը բարձրանայ մի հոյակապ շէնք, որուն ճակտին վրայ գործած է մեծամեծ տառերով Հիւրանոց Հայոց: Այս դարաւոր հիւրանոցիս մէջ այսօր իսկ պանդոկոս Հայք իրաւունք ունին ձրի բնակիլ երեք ամսոյ չափ: Բաց աստի անդ է Մարգասիրական ճեմարանն Հայոց հանդերձ տպարանով:

Անցնինք 'ի Մարդաս, որ վեշտասաներորդ դարու եղաւ հանդիսարան հայ ազգաբնակչութեան: Հօն կը տեսնուին Հայոց դպրոց, տպարան, հիւրանոց, հիւանդանոցն և աղքատանոց. դուցէ ամենքն ալ արժանայիշատակ Շամիր Կալայի վեհանձն մարդասիրութեան արդիւնք: Հօն դէմաւ դէմ կը բարձրանայ և գողցես կը մրցի ուրիշ հայազգւոյ մը, կ'ուզեմ ըսել Պետրոս Ոսկանեանի շինել տուած Ս. Աստուածածնոյ փառաւոր տաճարը, ըստ աւանդութեան՝ թովմաս առաքելոյն նահատակուած տեղը: Նոյնը կ'ըսուի թէ 26,000 ռուբլի ևս ձգեց ուսումնարան մը հաստատելու նոր Զուլայի մէջ. որուն օրինակին հետեցաւ ապա յամին 1833ին Սէթ Սամ Շամիր, 20,000 ռուբլի կտակելով:

Ակնարկ մը տանք Պոմպոյի վրայ: Հօս է Ս. Պետրոս մեծաշէն եկեղեցին, և հինաւորոց տպարանն: Նշանաւոր են յամին 1652 յԱզրա կառուցեալ եկեղեցին և փառաւոր գերեզմանատունն:

Ուստի այն ժամանակէն մինչև ցայսօր Հնդկաստանի բաց 'ի նշանաւոր վաճառականներէն ելին նոյնպէս կաճառք բարձրաստիճան քաղաքավարաց, երեսելի բանասիրաց, օրէնսդիտաց, փաստաբանիք և բժշկաց: Անոնց մէջ յաւէտ յիշատակաց արժանի են Յով. Ալալեան, Մխարովթ Դաւթեան կամ թողիաղեան, Պօլոս Յովնանէն Էմիլեան, Սէթ Յար. Արքարեան, որ էրնախկին ոստիկան Անգղիացոց աստեղին և Պարսից թագաւորէն Շիրախոյիդ պատուանշանին և արժանացաւ:

Առ Մոնղոլաց և Անգղիացոց տէրութիւնն Հայոց մատուցած ծառայու-

թիւններն և տիրասիրութիւնքն ևս մեծ եղան: Յամին 1756 Սուրբա Դովլա երիտասարդ իշխանը յաջորդելով Ալիվերդի խանին՝ որ իբր կուսակալ իշխած էր Պենկալայի, Բեհարայ և Որիսայ, Անգղիացոց դէմ պատերազմ բացաւ, յարձակեցաւ Կալայի վրայ և առաւ: Այն տաքնապալից ժամանաւը ոմանք յԱնգղիացոց խանին ձեռքն ինկան, և այլք գետամոյն եղան. և ուրիշ շատեր ալ նաւով փախչելով՝ ապաւինեցան 'ի փոյլծա Պատմութիւնն կ'ըսէ թէ երբ այն թշուառականաց կենաց պարէնը հասաւ և անտանելի նեղութեան և մահուան ձեռքը կը վարանէին, օգնութեան հասաւ անոնց Պետրոս Յարութիւնեան մարդասէր հայ վաճառականն և նաւակներով կերակուր հասցընելով՝ զանոնք փրկեց: Զմեծանուն Հայազգիս կը յիշէ նաև Որմէս իւր Հնդկաց պատմութեանը մէջ, մեծ և կարևոր առաքելութեան մ'առնել. « Անգղիացոց Գիլէ իշխանին ժամանակ, կ'ըսէ, հայազգին Պետրոս ընտրուեցաւ պաշտօնեայ հաւատարիմ Միհրգուփարայ և Ոմիշնդայ հետ խօսելու համար, որպէս զի համոզէ զանոնք զՍուրբա Դովլա խանը իւր իշխանութենէն վար ձգելու, որ էր ռխերիմ Անգղիացոց: Եւ իրօք յաջողեցաւ այն առաքելութեանը մէջ, և 'ի մարտին Պլասեայ Անգղիացիք տէր եղան այնուհետև այն երկրին կալութեան լրագրաց խմբագիրը կ'աւանդէ՝ թէ երբ Գէորգ Գ թագաւորին բժշկութեան լուրը հասաւ անդ, հայազգի օրիկին մը 1000 շուշի բաժնել տուաւ պարտապանաց. խաչիկ Առաքելեան հայ հարուստ վաճառական մ'ալ իւր գանձով (3000 ռուբլի տալով) 16 պարտապաններ բանտէն ազատեց: Այս խաչիկը կ'երևի թէ բաց աստի ուրիշ մեծախոհութեան և տիրասիրութեան հանդէսներ ևս ցուցած էր, որով այնչափ մեծարեցաւ յարքայէն, որ մինչև իւր մանրանկար կենդանադիւնն և մեծամեծին սուր մը պարգեւեց իրեն: Գրիգոր Երարութիւնեան, որուն անունն անմահ է 'ի Հնդկիս՝ Գորգին խան ա-

նուամբ, այս եզական անձս որ 'ի սկըզբան Մուրջիգարատայ տէրութեանը մէջ բնակելով՝ իւր գաւառակցաց հետ վաճառականութեան կը պարտապէր, Միհրըզասիմ իշխանին ժամանակ եղաւ պալատական և անոր զօրաց հրամանաւոր: Հեղեկային իրաց հմուտն Մարշման, իւր պատմութեան Ա Պրակին մէջ լաւ կը նկարագրէ այն տէրութեան նախկին յետամնացութիւնը և յետոյ հայազգի Գորգի խանին և Միհրըզասիմայ ջանիք եղած յառաջխաղացութիւնը: Անոր նշանաւոր գործերը միայն մէջ բերելը աստ: Նա 'ի սկզբան պարզ վաճառական մ'էր Հուզլի գետին վրայ, քայց երբ այն բարձրագոյն պաշտօնն ըստանձնեց, անդէն և անդ երեւոյս աւնոր ընդարայ հանճարն և ամենահրնար ճարտարութիւնը՝ իրեք տարուան մէջ 15,000 հեծեալօր կազմեց և 25,000 հետեակ Անգղիացւոց զինուորական օրինօք կրթուած: Դարբնոցներ կանգնեց, մեծամեծ հրանօթներ ձուլելու համար: Հեղինակը կը յաւելու թէ անգղիականներէն աւելի լաւագոյն հրազէնք կազմեց, և այնպէս մարզեց հրազինանէիք զօրքերն, մինչև կրնային պանծալ Անգղիացւոց վաշտերուն առջև: Իւ կ'ըսուի թէ Միհրըզասիմ անգամ մը գնա գովելու առթիւ՝ այսպէս ըսած ըլլայ, թէ « Հայազգի հրամանատարին ձեռքով քան զԱլիքրտի խանը զօրաւոր ըլլալու համար քանի մը խաղաղ տարիներու կը կարօտէր »: Բակովբ Պետրոսեան հանճարեղ հայ զինուորական մ'էս Գուալբայ իշխանին Մահարաշտրի ժամանակ կը յիշուի. որ նոյնպէս իւր յաղակութեամբը զօրավարութեան աստիճանին հասաւ: Պատմութիւնն կ'աւանդէ, թէ ուրիշ շատ բարձրաստիճան հայեր ալ կը զինուորէին անոր ձեռքի տակ:

Հայ ազգի գաղթականներն 'ի սկըզբն ժի՛ղ դարուս տարածուեցան զեռանդրագոյնս արեւելեան Ասիոյ հարաւակողման կղզեաց մէջ, որոնք մեզի ծա-

նօթ են յԱրեւելեան Հնդկիս Ներլանդաց կամ Հոլանտացւոց, և մասնաւորապէս 'ի Ճաւա. Բադաւիա, Սամարանգ և Սուրաբայա ծովեզերեայ և բազմավաճառ քաղաքներն՝ նոր թատր եղան հայազգի մեծագոնծ վաճառականաց և անոնց մեծամեծ հանդիսից: Գեւորգ Մանուկեան, որ վախճանեցաւ յամին 1827, երկու հարիւր բիւր գլխեր գրաւակառ թողուց: Իւր հարստութեան համար իբրեւ հայ ոմն կրասոս հռչակուած էր նա Ճաւայի մէջ. և կ'ըսուի թէ Ռոշիլտի նման երբեմն մեծամեծ գումարներ տէրութեան փոխ տուած էր: Մի և նոյն ժամանակ փայլեցաւ 'ի Սամարանգ ուրիշ Զուղայեցի հայ վաճառական մ'ալ Յովս. Յովնանէնէնէան Ամիրխան անուամբ: Անոր մասին կ'աւանդուի թէ յամին 1825 Ճաւացւոց ապստամբած ժամանակ երբ Հոլանտացւոց զօրքն գնաց 'ի միջնաշխարհ անոր զանոնք նուաճելու համար, այս մեծատուն հայազգիս իւր ծախիւք եօթն օր կերակրեց ամբողջ բանակը: Այս մեծ ապստամբութեան ժամանակ Հոլանտացւոց զօրութիւնն բեկաւ 'ի Ճաւա, և քրիստոնէից վերջն հասած էր: Դաղթականք անգամ որ ըստ օրինի տէրութեան ոյսպիսի հարկի ժամանակ պէտք էին զէնք առնուլ, արքունի զօրաց դանդաղանաց ժամանակ գունդեր կազմելով զիմագրաւեցին յասպարէզ անոր մոլեւնախանձ մարտին: Այս հեծեալօր գնդերուն մէջ շատ Հայեր ևս կային, որոնցմէ Բակովբ Մարտիրոսեան, Խաչիկ Եւտուշեան և Տէր Մարգարեան մեռան զիւցաղնական քաշութեք իրենց քրիստոնեայ եղբարց վրայ: Բաց աստի հայ գաղթականներն կանգնեցին նաև 'ի Ճաւա զանազան կարգի ուսումնարաններ, եկեղեցիներ, և թողին 'իսրիտս ժողովրդեան և 'ի տարեգիրս ազգաց՝ ուրիշ մարդասիրական գործոց արձաններ, և աշխարհաշէն և վաճառաշահ ժողովրդեան մը հետքերն:

Կը շարունակուի.